

"מה שסתם כאן גילה שם" – 'הבטה לאחור' ככלי פרשני בפירושי ר' יוסף קרא למקרא

יהונתן יעקבס*

פתיחה: ר' יוסף קרא כמפרש המקרא מתוך עצמו

ההנחה שהמקרא מפרש את עצמו, דהיינו שאין צורך בנתונים חיצוניים כדי לפתור קשיים בטקסט המקראי, היא הנחת יסוד של פרשנות הפשט בכלל ושל פרשנות אסכולת הפשט בצפון צרפת בפרט. אחד הפרשנים הראשונים שהציב הנחה זו בצורה מפורשת כתנאי לפירושו היה ר' יוסף קרא (1050–1130 בערך, להלן רי"ק).¹ רי"ק הצהיר זאת בכמה מקומות בפירושו. כך כתב, למשל, בהקדמתו לשירת דבורה: "שאיין דרך נביא בכל עשרים וארבעה ספרים שיסתום את דבריו כדי שיצטרך ללמוד אותם מדברי אגדה" (שופ' ד, ה); ובמקום אחר כתב: "אך דע לך, כשנכתבה הנבואה, שלימה נכתבה עם פתרונה וכל הצורך, שלא יכשלו בה דורות הבאים, וממקומו אין חסר כלום. ואין צריך להביא ראיה ממקום אחר, ולא מדרש, כי תורה תמימה נתנה, תמימה נכתבה, ולא תתחסר כל בה" (שמ"א א, יז). בהמשך פירושו לפסוק זה, העביר רי"ק ביקורת על פרשנים שאינם מתאמצים מספיק לפתור קשיים בעזרת המקרא עצמו ומוציאים מפלט במדרש: "אבל כל מי שאינו יודע פשוטו של מקרא ונוטה לו אחר מדרשו של דבר, דומה לזה ששטפתהו שבולת הנהר ומעמקי מים מציפין, ואוחז כל אשר יעלה בידו להינצל. ואלו שם לבו אל דבר ה', היה חוקר אחר פשר דבר ופשוטו, ומוצא לקיים מה שנאמר 'אם תבקשנה ככסף וכמטמונים תחפשנה אז תבין יראת ה' ודעת אלהים תמצא' (מש' ב, ד-ה)" (שמ"א א, יז). מדבריו אלו ניתן להסיק שלדעתו, הלומד שיתאמץ כראוי ימצא לבסוף במקרא עצמו את התשובות לכל שאלותיו.

על בסיס הנחה זו אפשר להבין את מצוקתו של רי"ק כאשר לא הצליח להסיק מהכתובים עצמם את המסקנות הנדרשות. לדוגמה, בפירושו ליהושע טו, ב כתב: "כאן סתם המקרא את דבריו, שלא פירש באיזה רוח יסוב אותו חבל". בלשון דומה הוא כתב בפירושו לירמיה יד, א: "וכאן סתם הנביא את דבריו, שלא פירש באי זה דור באו אילו שני בצרות. שלא מצינו בכל מקום שיסתמו הנביאים את דבריהם כל כך, שכל שני רעבון שבא לעולם בימי הדורות בכל רעב ורעב פירשו הכתובים באי זה דור בא לעולם. כרעב שבא בימי אברהם, וכן רעב שבא בימי יצחק, וכן בימי דוד וכן בימי אלישע. וכאן הזכיר שני בצרות ולא פירש באי זה דור באו לעולם". תלונתו של רי"ק היא שבניגוד למקובל במקרא, במקרה הנוכחי לא כתב הנביא במפורש על איזה דור הוא מנבא את הרעב.²

* המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן. מחקר זה נכתב בתמיכתה הנדיבה של קרן 'בית שלום', קיוטו יפן, ועל כך שלוחה לה תודתי. המובאות מפרשני המקרא מבוססות על הטקסטים הנמצאים באתר 'על התורה' (<https://alhatolah.org/>).

¹ על תולדות חייו ועל יצירתו הפרשנית ראו אברהם גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 254–266.

² בהמשך פירושו הסיק רי"ק בעזרת שלילת אפשרויות חלופיות ובעזרת רמזים מקראיים שמדובר בדורו של חזקיהו. על פירוש זה ראו נסים אליקים, שיטתו הפרשנית של ר' יוסף קרא על פי פירושו לנביאים אחרונים, נתיבות תשמ"ט, עמ' 139–140.

דרך פרשנית זו סייעה לרי"ק גם לדחות פירושים שאינם מתאימים לעיקרון זה. לדוגמה, את הפסוק "ביום ההוא ישליך האדם את אלילי כספו ואת אלילי זהבו אשר עשו לו להשתחות לחפר פרות ולעטלפים" (יש' ב, כ) פירש רש"י: "להשתחות לחפרפרות – צלמי עבודה זרה בדמות חפרפרות, הם מיני שרצים שחופרין הארץ". לפי דבריו המושא העקיף "לחפרפרות ולעטלפים" הוא משלים הפועל "להשתחות" – האלילים עוצבו בצורת חפרפרות ועטלפים, שאליהם משתחוים, ושאותם צריך האדם להשליך. רי"ק הציע פירוש חלופי: "והיכן ישליכום? לחפרפרות ולעטלפים, ועל שם החפרפרות והעטלפים שחופרין חפירות נקראו הגומות חפרפרות ועטלפים". לדבריו המושא העקיף "לחפרפרות ולעטלפים" הוא משלים הפועל הנמצא בראש הפסוק – "ישליך" – האדם ישליך את האלילים לבורות שנחפרו על ידי חפרפרות ועטלפים. בהמשך פירושו דחה רי"ק את פירושו של רש"י (ללא אזכור שמו) בשני נימוקים, שהראשון בהם הוא:

שבכל מקום שאתה מוצא השלכה שאדם משליך חפץ מידו, מפרש בצדו היכן הוא משליכה. כמו "השליכהו ארצה" (שמ' ד, ג), וכן "וישליך אהרן את מטהו לפני פרעה" (שמ' ז, י), שמפרש היכן השליכו, לפני פרעה השליכו, וכן "השליך משמים ארץ" (איכה ב, א), היכן השליכו, ארץ. ולדברי הפותרים אשר עשו להשתחות לו אפילו לדבר מגונה כמו חפרפרות ועטלפים, יש להקשות שפתח המקרא לומר ביום ההוא ישליך האדם את אלילי כספו ואלילי זהבו ולא פירש בצדו היכן ישליכם.

הנימוק לדחיית פירושו של רש"י הוא שלפי פירוש זה קיים נתון שאינו מפורש בפסוקים, ולשיטתו של רי"ק זה לא ייתכן.

היגדיו המתודולוגיים של רי"ק מלמדים אם כן שלדעתו כל קושי המתעורר בפסוקים צריך למצוא את פתרונו בתוך הטקסט המקראי, ללא סיוע מעזרים או מנתונים חיצוניים.³

עקרון ההבטה לאחור

הסגנון המקראי כונה על ידי רי"ק "נתיבות הקרייה"⁴, והוא נטה לכלול בו כללים קבועים ולחשוף את היבטיו הספרותיים.⁵ במאמר הנוכחי ברצוני להדגים עיקרון ספרותי שחשף רי"ק במטרה לסייע למגמתו לפרש את המקרא מתוך עצמו – עקרון ההבטה לאחור.⁶ עיקרון זה מיושם

³ למרות הצהרותיו הברורות, יש מקומות רבים שבהם הזכיר רי"ק את מדרשי חז"ל ונעזר בהם בפירושו. הוצעו מספר דרכים לפענח את דרכו של רי"ק בעניין זה, ראו: Martin Littmann, *Josef ben Simeon Kara als Schrifterklärer*, Breslaw 1887, pp. 13–14; Moshe M. Ahrend, *Le Commentaire sur Job de Rabbi Yoseph*; 32–31 עמ' 32–31; *Qara - Etude Des Methodes philologiques et exegetiques*, Hildesheim 1978, pp. 109–115; אליקים, שיטתו הפרשנית, עמ' 186–166; גרשון ברין, מחקרים בפירושו של ר' יוסף קרא, ישראל תש"נ, עמ' 37–41; בנימין גלס, פשט ודרש בפרשנותו של רש"י, תרגם מאנגלית שלמה שמידט, ירושלים 1992, עמ' 135–140.

⁴ "המשכילים ישכילו לנתיבות הקרייה" (שמ"א א, כ); "מידה זו תופס בכל הקרייה" (יש' א, ה; ג, א); "מדה זו נוהגת בכל הקרייה" (יש' א, יח); "מי שאינו בקי בהילוך הקרייה ובשערי הבינה יתמה" (יש' כב, טו); "שבכל מקום שאתה מוצא בכל הקרייה [...] " (יש' לג, כג).

⁵ על נטיית רי"ק לכלול כללים עמד כבר פוזנסקי, מבוא, עמ' 34–35; ראו גם נתן נהוראי, רבי יוסף קרא פרשן המקרא, תל אביב תשנ"ד, עמ' 39–50; ברין, מחקרים, עמ' 69–79; Avraham Grossman, "Joseph Kara", Magne Sabo (Ed.), *Hebrew Bible/ Old Testament, The History of Its Interpretation, Volume 1, From the Beginnings to the Middle Ages, (Until 1300), Part 2: The Middle Ages*, Gottingen 2000, p. 351. על עקרונות ספרותיים שחשף רי"ק ראו משה ארנד, "מבוא", פירוש רבי יוסף קרא לספר איוב מהדורת משה ארנד, ירושלים תשמ"ט, עמ' 13–15, 54–63; ברין, מחקרים, עמ' 63–68; יהושפט נבו, פרשנות המקרא הצרפתית, רחובות תשס"ב, עמ' 41–45.

⁶ מונחים מקבילים: נסיגה לעבר; אנאלפסיס. אני משתמש כאן במונח מודרני על מנת להגדיר קבוצת פירושים של פרשן קלטי, ובכך מסתכן באנכרוניזם ובהכנסת מושגים מודרניים לדברי הראשונים. על התמודדות עם סכנה זו,

במקרים שנמצא בהם קושי כלשהו בפסוק מוקדם; פסוק מאוחר מוסיף נתון עובדתי חדש שלא היה ידוע קודם לכן, השופך אור חדש על הפסוק המוקדם; הנתון החדש פותר את הקושי בפסוק המוקדם ומסייע לביאורו. עיקרון זה לא זכה לתשומת ליבם של חוקרי פרשנותו של ר"ק.⁷

עקרון ההבטה לאחור הוא אחד העקרונות הספרותיים שהמספר המקראי משתמש בהם. הסיפור המקראי מחויב בדרך כלל לתיאור כרונולוגי מסודר של האירועים: "בדרך כלל מקפיד המחבר המקראי על הקבלה בין סדר זמן הסיפור לבין סדר הזמן המסופר. הוא נוהג לעצב את הזמן בתוך הסיפור כך שהוא יזרום בכיוון אחד מן העבר אל העתיד".⁸ ברם במקרים לא מעטים הסיפור סוטה מסדר הזמן הטבעי ומאחר את המוקדם. מקרים אלה נחלקים לשני סוגים מרכזיים:

א. יש מקרים שבהם אירוע מהעבר נחשף במהלך הסיפור, תוך כדי תיאור האירועים בהווה הסיפורי. לדוגמה, תוך כדי תיאור הלחץ שלוחצים בני עמון את בני ישראל, ותיאור בני ישראל שאינם מוצאים מנהיג לניהול המלחמה, המקרא חוזר לאחור ומתאר את עברו של יפתח הגלעדי (שופ' יא, א-ג).⁹

ב. במקרים אחרים, מתגלה פרט נוסף לא תוך כדי תיאור האירועים בהווה הסיפורי, אלא לאחר זמן מה. דוגמה מפורסמת לעניין זה היא תגובתו של יוסף להשלכתו לבור על ידי אחיו: סיפור מכירת יוסף (בר' לז) הסתיים ללא אזכור תגובתו. רק לאחר זמן רב גילה לנו המקרא שיוסף התחנן לאחיו (בר' מב, כא).¹⁰

את שני הסוגים האלו ניתן לחלק לקבוצות משנה רבות נוספות.¹¹

ובצידה המלצה להסתכן בכל-אופן, ראו מאיר וייס, מקראות ככוונתם, ירושלים תשמ"ח, עמ' 333–334. ההצדקה לשימוש זה היא שהפסוקים שבהם אני דן עונים על הקריטריונים המופיעים במחקר המודרני לגבי 'הבטה לאחור' שיפורטו להלן. יצוין שברוב המקרים שיידונו להלן מצוינת על ידי ר"ק הזיקה בין הפסוק המוקדם לפסוק המאוחר דווקא בפסוק המוקדם. אם כן אולי היה רצוי לכנות תופעה זו בשם אחר, ולא פסוקי הבטה **לאחור**, מכיוון שכינוי זה עלול לבלבל ולרמוז שמיקום פירושו של ר"ק הוא בפסוק המאוחר. ברם יש לחלק בין המיקום הטכני של ביאורי ר"ק לבין המשמעות והמהות של ביאוריו. מבחינת המשמעות יש כאן גילוי של תופעה ספרותית שקיים עברה מונח קבוע וידוע בחקר הספרות המקראית, ולכן בחרתי להשתמש בו.

⁷ ברין ציין 12 מקרים תחת הכותרת של לשונות 'אל תמה', ובתוכם הזכיר ארבעה מקרים שבהם פסוק מאוחר פותר קושי בפסוק מוקדם, אך לא השכיל להפרידם משאר הדוגמאות ולשייך אותם לעקרון ה'הבטה לאחור'. ראו ברין, מחקרים, עמ' 97–101.

⁸ שמעון בר-אפרת, העיצוב האומנותי של הסיפור במקרא, ישראל תשל"ט, עמ' 173. ראו גם יאירה אמית, לקראו סיפור מקראי, ירושלים תש"ס, עמ' 111; יונתן גרוסמן, גלוי ומוצפן – על כמה מדרכי העיצוב של הסיפור המקראי, ישראל 2015, עמ' 281–283.

⁹ "במהלך הסיפור נסוג לעתים המספר אחורה, כדי להשלים מידע הדרוש להבנת עניין כלשהו", יוסף אבן, מילון מונחי הסיפור, ירושלים תשל"ז, עמ' 110. ראו גם בר-אפרת, הסיפור במקרא, עמ' 180–181 (כל הדוגמאות שהביא בר-אפרת שייכות לקבוצה זו).

¹⁰ "אנאלפסיס הוא מסירתו בטקסט של אירוע מתוך סיפור המעשה לאחר שכבר נמסרו אירועים מאוחרים יותר. הסיפור חוזר, כביכול, לנקודה בעבר של סיפור המעשה", שלומית רמון קינן, הפואטיקה של הסיפור בימינו, תל אביב תשמ"ד, עמ' 50. על הדוגמה מסיפורי יוסף ראו רמב"ן על בר' מב, כא; וייס, מקראות ככוונתם, עמ' 330–331; פרנק פולק, הסיפור במקרא – בחינות בעיצוב ובאומנות, ירושלים תשנ"ד, עמ' 173–174; גרוסמן, גלוי ומוצפן, עמ' 307–308.

¹¹ ראו לדוגמה: וייס, מקראות ככוונתם, עמ' 312–334; בר-אפרת, הסיפור במקרא, עמ' 180–188; פולק, הסיפור במקרא, עמ' 154, 165–191, וראו במפתח עמ' 466; אמית, הסיפור המקראי, עמ' 114–115; David A. Glatt-Gilad, *Chronological Displacement in Biblical and Related Literatures*, Atlanta 1993; גרוסמן, גלוי ומוצפן, עמ' 306–309. התופעה מוכרת בספרות המסופוטמית, ראו גלאט-גלעד (שם), עמ' 10–54; בשירה ההומירית, ראו לדוגמה וייס, מקראות ככוונתם, עמ' 314, וכן בספרות החדשה, ראו לדוגמה רמון-קינן, הפואטיקה, עמ' 50–54; אבן, מילון מונחי הסיפור, עמ' 110; מנחם פרי, "הדינאמיקה של הטקסט הספרותי: איך קובע סדר הטקסט את משמעותו", הספרות 28 (1979), עמ' 6–46. חז"ל היו מודעים לחשיבות הזמן והסדר הכרונולוגי של אירועים בסיפור. החוקרים הצביעו על ממד זה בעיקר לגבי הסדר הכרונולוגי בתוך סיפורי חז"ל, ראו לדוגמה: יונה פרנקל, סיפור האגדה – אחדות של תוכן וצורה, תל אביב תשס"א, עמ' 139–173. בפרק שכתרתו 'הזמן ועיצובו', פרנקל דן בארבעה סיפורים, כאשר בשניים הראשונים יש סטיות מסדר הזמן הטבעי של העלילה. אך אפשר למצוא בחז"ל גם התייחסויות לסדרם הכרונולוגי של סיפורי המקרא. בלשון חכמים נקראת

הדוגמאות שיובאו להלן מתוך פירושו של רי"ק מתאימות לסוג השני של 'הבטה לאחור' – פרטים הנוספים לאחר זמן מה. עם זאת יש לחלק בין ההגדרה הספרותית שהוצעה, לבין השימוש שעשה רי"ק בעיקרון. לא כל 'הבטה לאחור' בסיפור המקראי מטרתה לפתור קושי כלשהו בסיפור. לעומת זאת, רי"ק סבר שמטרת הפרטים הנוספים הנזכרים בפסוקים המאוחרים היא לפתור קשיים בפסוקים המוקדמים. יש להדגיש שבכל המקרים שיוצגו להלן ה'קושי' בפסוק המוקדם אינו תוצאה של קביעה סובייקטיבית של הקוראים המאוחרים, אלא נובע מקביעה מפורשת של הפרשן עצמו, המצהיר על מצוקתו הפרשנית, כפי שיפורט בהמשך.

לפני שנעבור להדגמת התופעה, יש מקום לחדד את ההבדל בין עקרון ההבטה לאחור לבין עיקרון אחר שחשף רי"ק במטרה לבאר את המקרא מתוך עצמו. רי"ק הצביע על 'פסוקי הקדמה' ששימשו ככלי לפתרון קשיים בסיפור המקראי.¹² פסוקים השייכים לעקרון ההקדמה ממלאים שלושה תנאים: פסוק מוקדם הנראה מיותר; פסוק מאוחר שיש בו קושי; הקושי נפתר בעזרת הנתונים המופיעים בפסוק המוקדם. במקרים רבים השתמש רי"ק בניסוח מיוחד להצגת פסוקים אלו, כגון "ולא נכתב כאן אלא לשבר את האזן [...] הקדים ולימדך כאן [...] שלא תהיה תוהה לו" (בר' כו, טו), או "ומקרא זה לא נכתב כי אם לשבר את האזן, שלא תתמה" (שמ' יג, יח).¹³ בשני מקומות הוא אף הגדיר את התופעה בצורה כוללת: "וכן נהגו כל הכתובים כולן על כל מילה שעתידין הבריות לחלוק והוא מיתר הלשון ומישר דרך לפניהם" (בר' כב, יג); "וכן דרך מקראות רבים, שקודמין ללמדך על דבר שאתה עתיד לתהות עליו" (שמ"א א, ג). הן עקרון ההקדמה הן עקרון ההבטה לאחור יוצרים זיקה בין פסוקים מוקדמים לבין פסוקים מאוחרים, אך קיים יחס הפוך בין שתי התופעות: בפסוקים השייכים לעקרון ההבטה לאחור, הפסוק המוקדם קשה והפסוק המאוחר מוסיף נתונים חדשים הפותרים את הקושי; בפסוקים השייכים לעקרון ההקדמה, הפסוק המאוחר הוא קשה והפסוק המוקדם שופך עליו אור ופותר את הקושי.

התופעה "אין מוקדם ומאוחר בתורה", או "דברי תורה עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר", ראו גרוסמן, גלוי ומוצפן, עמ' 284–288. יש להדגיש ש"אין מוקדם ומאוחר בתורה" כהופעתו בספרות חז"ל לא קשור בהכרח לעקרון ההבטה לאחור. ברוב המקרים חז"ל מיישמים את "אין מוקדם ומאוחר בתורה" בנוגע לשאלת סדרם של סיפורים, ולא בנוגע לפרט בסיפור המתגלה לאחר זמן. במקרים אחרים חז"ל משנים את הסדר הפנימי בין חלקי פסוק ומשתמשים בהיגד זה, וגם זאת ללא כל קשר להבטה לאחור. על התפתחות הביטוי בספרות חז"ל ראו יונה פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, גבעתיים תשנ"א, עמ' 185–191; יונה פרנקל, מדרש ואגדה, תל אביב תשנ"ו, עמ' 176–178. כל האמור כאן הוא בניגוד לדברי י' היינמן, דרכי האגדה, גבעתיים תש"ל, עמ' 42, שכתב: "בדרשות שולטת, למרות התנגדות מה, אדישות גמורה לגבי ההתנאה הזמנית של הקורות, המעשים והמחשבות, בניגוד עקרוני לדרכי החשיבה המדעית". יוער שקיימת בסיפור המקראי גם תופעה הפוכה, של הבטה לפני (פרולפסיס). ראו לדוגמה יאיר זקוביץ, "הרמז המוקדם בסיפורת המקראית", באר שבע ב (תשמ"ה), עמ' 85–106; בר-אפרת, הסיפור במקרא, עמ' 183–184; פולק, הסיפור במקרא, עמ' 158–159, 174–191; אמית, הסיפור המקראי, עמ' 115–117; גרוסמן, גלוי ומוצפן, עמ' 309–312.

¹² על עקרון ההקדמה בפירושי רי"ק ראו Jonathan Jacobs, "Rabbi Joseph Kara as an Exegete of Biblical Narrative: Discovering the Phenomenon of Exposition", *JSQ* 19 (2012), pp. 73–89 בעיקר עמ' 79–82, וביבליוגרפיה נוספת בעמ' 75 הערה 9. עקרון ההקדמה נקשר במיוחד בשמו של רשב"ם, ראו יהונתן יעקבס, "עקרון ההקדמה בפירוש רשב"ם לתורה", עיוני מקרא ופרשנות ה, ירושלים תשס"ה, עמ' 451–479, וביבליוגרפיה נוספת שם, הערה 1. על השאלה מי מבין השניים היה הראשון שיישם את העיקרון בצורה מקיפה ראו יעקבס, יוסף קרא כפרשן, עמ' 87–89. עיקרון זה יושם על ידי פרשנים נוספים השייכים לאסכולת הפשט בצפון צרפת. על התופעה כמאפיינת את פרשני הפשט בימי הביניים ראו שרה קמין, בין יהודים לנוצרים בפרשנות המקרא, ירושלים תשס"ט, עמ' xiv. על עקרון ההקדמה אצל ר' יוסף בכור שור ראו יהונתן יעקבס, בכור שורו הדר לו – ר' יוסף בכור שור בין המשכיות לחידוש, ירושלים תשע"ז, עמ' 141–161. על עקרון ההקדמה אצל ר' אליעזר מבלגנצי ראו Robert A. Harris, "The Literary Hermeneutic of Rabbi Eliezer of Beaugency", Ph.D. Dissertation, JTS, 1997, pp. 172–186. ראו ערן ויזל, הפירוש המיוחס לרש"י לספר דברי הימים, ירושלים תש"ע, עמ' 214–216.

¹³ על משמעות הביטוי 'לשבר את האזן' ראו נפתלי הרץ טורטשינר, "שכך את האזן - שבר את האזן, המשכיות והמסכת", לשוננו יא (תש"ג), עמ' 259–268.

'הבטה לאחור' בפירושי רי"ק

בכל המקרים המוצגים להלן הקדים רי"ק לפירושו היגד מתודולוגי המעיד על הקושי המצוי בפסוק המוקדם ועל הקשר בין הפסוק המוקדם לפסוק המאוחר.

א. בדוגמה זו השתמש רי"ק בניסוח "כאשר מפרש למטה בעיניין", המלמד על פסוק מאוחר המוסיף נתונים שלא היו ידועים קודם. במרדף של דוד אחרי העמלקים ששבו את נשיו מסופר שרק ארבע מאות מתוך שש מאות חיילי דוד המשיכו במרדף: "וילך דוד הוא ושש מאות איש אשר אתו ויבאו עד נחל הבשור והנותרים עמדו. וירדף דוד הוא וארבע מאות איש ויעמדו מאתים איש אשר פגרו מעבר את נחל הבשור" (שמ"א ל, ט-י). לא ברור מה גרם לשליש מהכוח להישאר מאחור. רש"י הציע: "וכשהגיעו לנחל הבשור היו בהם עייפים ונתרו שם מקצתם". ביאור זה לא סיפק ככל הנראה את דעתו של רי"ק, מכיוון שהוא מוסיף נתון שאינו מפורש בכתובים.¹⁴ רי"ק העדיף למצוא פתרון לבעיה בפסוקים מפורשים, והוא מצא זאת בפסוקים הבאים: "והנותרים עמדו - כלומר שנשארו מקצתם שלא עברו עמהם ועמדו שם ושמרו את הכלים, כאשר מפרש למטה בעיניין 'כי כחלק היורד למלחמה וכחלק היושב על הכלים' וגו' (ל, כד)". לאחר הניצחון דרש דוד מלוחמיו להשאיר חלק מהשלל ללוחמים שנשארו מאחור לשבת "על הכלים" (ל, כד). הנתון החדש המופיע בדברי דוד פותר את הקושי – מאתיים לוחמים שנותרו מאחור נשארו לשמור על הכלים, ככל הנראה במטרה לאפשר ללוחמים האחרים להתקדם בקלות רבה יותר.¹⁵

ב. בדוגמה הבאה השתמש רי"ק בניסוח "להלן לימדך [...] וסתם את דבריו שלא פירש [...] וכאן לימדך ופירש את דבריו", המלמד שהפסוק המאוחר מוסיף נתונים שלא היו ידועים בפסוק המוקדם. בשמ"ב מסופר על יואב שרצה את עמשא בעזרת חרב. התיאור מכיל פסוק סתום: "ויואב חָגֹר מְדוּ לְבָשׁוֹ וְעָלְיוֹ חָגוֹר חָרֵב מְצִמָּתָה עַל מַתְנֵיוֹ בַּתְּעָרָה וְהוּא יֵצֵא וְנִתְפַּל" (שמ"ב כ, ח). מלבד הצורך לבאר פסוק תמוה, רי"ק התלבט בשאלה כיצד לא ראה עמשא את החרב שהייתה בידו של יואב.¹⁶ שתי הבעיות נפתרו לדעת רי"ק בעזרת נתונים המתגלים מאוחר יותר, בדברי דוד לבנו שלמה, רגע לפני מותו: "וגם אתה ידעת את אשר עשה לי יואב בן צרויה אשר עשה לשני שרי צבאות ישראל לאבנר בן נר ולעמשא בן יתר ויהרגם וישם דמי מלחמה בשלם ויתן דמי מלחמה בחגרתו אשר במתניו ובנעלו אשר ברגליו" (מל"א ב, ה). רי"ק פירש את דברי דוד באריכות רבה:

ויתן דמי מלחמה בחגורתו אשר במתניו – חרב המצומדת על מתניו. שהרכין עצמו להרכין הנצב שבראש הלהב כאילו תפול החרב מאליה, וביד שמאלו תוקעה בבטנו. וכן הוא אומר "ועמשא בא לפניו ויואב חָגֹר מְדוּ לְבָשׁוֹ וְעָלְיוֹ חָגוֹר חָרֵב מְצִמָּתָה עַל מַתְנֵיוֹ בַּתְּעָרָה וְהוּא יֵצֵא וְנִתְפַּל" (שמ"ב כ, ח). להלן לימדך שעשה מעשה שנפלה החרב מתערה כדי שיאחזנה ביד שמאלו, ויכהו בה באותו עיניין שלא יהא עמשא מבין ששלף אותה מתערה. וסתם את דבריו שלא פירש מה היתה ערמומיתו שעשה שיצתה לחוץ, ואיך עשה שלא הבין עמשא כשיצא לנשק לו, שכבר שלף יואב את החרב מתערה. וכאן לימדך ופירש את דבריו, שעל ידי שני דברים הרגו: בחרב המצומדת על מתניו וזהו בחגורתו אשר במתניו, ועל ידי שהרכין עצמו להראות לעמשא כאילו הרכין לקשור שרוך אשר ברגליו. ואינו עושה כן אלא כדי

¹⁴ אם כי ייתכן שהוא רמוז במילים "אשר פגרו מעבר את נחל בשור".

¹⁵ ההקלה על הרודפים כתכלית ההישארות מאחור אינה מופיעה מפורשות בפירוש רי"ק, אך נזכרה אצל רד"ק, שפירש בדומה לרי"ק: "כיון שפגרו הם מלכת אמרו להם דוד והארבע מאות איש שישבו שם לשמור הכלים שהניחו, כדי שילכו קלים, וירדפו אחרי העמלקי מהר שישגומו" (רד"ק על שמ"א ל, כא והשוו גם דבריו על פס' ט). שאלת ההיכרות של רד"ק עם פירושי רי"ק עדיין לא נחקרה כראוי. לדעתי יש בסיס נרחב להוכחת הטענה שרד"ק הכיר את מרבית פירושי רי"ק לנביאים, והדברים יפורטו במקום אחר.

¹⁶ כמתואר בפסוק י: "ועמשא לא נשמר בחרב אשר ביד יואב".

שתפול החרב מתערה ויאחז אותה ביד שמאלו, וביד ימינו אוחז בזקן עמשא לנשק לו כדי לסמות עיני עמשא, שלא יראה החרב שלופה בידו.

לדעת רי"ק, דברי דוד אודות "נעלו אשר ברגליו" מלמדים נתונים חדשים שלא היו ידועים – יואב הערים על עמשא בכך שהתכופף כדי לשרוך לכאורה את נעליו, בזמן זה נפלה החרב לידי ללא שעמשא שם לב לכך, וכך הצליח יואב לפגוע בו בצורה מפתיעה.¹⁷

ג. בדוגמה הבאה השתמש רי"ק בניסוח "**כאן לימדך הכתוב**", המלמד שפסוק מאוחר מוסיף נתונים שלא היו ידועים בפסוקים הקודמים. פרקי חלוקת הנחלות בספר יהושע מעלים קשיים מרובים. אחד מהם הוא ניסוח החוזר פעמיים ונוגע לנחלותיהם של אפרים ומנשה: "והערים המבדלות לבני אפרים בתוך נחלת בני מנשה כל הערים וחצריהן" (יה' טז, ט); "וירד הגבול נחל קנה נגבה לנחל ערים האלה לאפרים בתוך ערי מנשה" (יה' יז, ט). לא ברור מדוע יש ערים השייכות לבני אפרים בתוך נחלת בני מנשה. לדעת רי"ק, הפתרון לקושי זה נמצא בפסוק מאוחר המוסיף נתון חדש. לאחר תיאור נחלות אפרים ומנשה, בני יוסף פונים ליהושע בטענה: "וידברו בני יוסף את יהושע לאמר מדוע נתת לי נחלה גורל אחד וחבל אחד ואני עם רב" (יה' יז, יד). רי"ק כתב:

וידברו בני יוסף את יהושע לאמר מדוע נתת לי נחלה גורל אחד וחבל אחד – מהו אומר למעלה בעיניי "ערים האלה לאפרים בתוך ערי המנשה" (יז, ט)? כאן לימדך הכתוב שלשני השבטים האלה, מנשה ואפרים, יצא גורל אחד וחבל אחד. וכן הוא אומר "הערים המבדלות לבני אפרים בתוך נחלת בני מנשה" (טז, ט).

הנתון החדש שמתגלה הוא שנחלות אפרים ומנשה חולקו בגורל אחד, וממילא אפשר להבין כיצד ערי אפרים נמצאות בתוך נחלת שבט מנשה.

ד. בדוגמה נוספת הקשורה לחלוקת הארץ בימי יהושע השתמש רי"ק בניסוח "**ומעתה אל יתמה המשכיל לומר**", המלמד על נתונים חדשים הפותרים בעיות בפסוקים קודמים. בתיאור נחלת מנשה נאמר בין השאר: "ויהי למנשה ביששכר ובאשר בית שאן ובנותיה ויבלעם ובנותיה ואת ישבי דאר ובנותיה וישבי עין דר ובנותיה וישבי תענך ובנותיה וישבי מגדו ובנותיה שלשת הנפת" (יה' יז, יא). השאלה הנשאלת היא: מדוע חלק מערי מנשה נמצאים בנחלותיהם של ביששכר ואשר? רי"ק סבר שהתשובה לשאלה זו נמצאת בדברי התשובה של יהושע לטענתם של בני יוסף שהוזכרה לעיל בנוגע לחוסר היחס שבין גודלם לבין גודל נחלתם. יהושע הציע לטוענים: "עם רב אתה וכח גדול לך לא יהיה לך גורל אחד. כי הר יהיה לך כי יער הוא ובראתו והיה לך תצאתו כי תוריש את הכנעני כי רכב ברזל לו כי חזק הוא" (יה' יז, יז-יח). רי"ק ביאר באריכות:

ומעתה אל יתמה המשכיל לומר היאך היה לו למנשה בית שאן ובנותיה ויבלעם ובנותיה ביששכר ובאשר, שקראת למעלה בעיניי "ויהי למנשה ביששכר ובאשר בית שאן ובנותיה ויבלעם ובנותיה ואת ישבי דאר ובנותיה" וגו' (יז, יא), וכי אדם שמשליך הכל בגורל מעקם הוא את החבל לכאן ולכאן, או מישרו כמין יתר דרוכה? על כורחך הוא משליכו בקו המשקולת ונוטה לו. אף כאן כשיצא הגורל לבני יוסף, נטה החבל מן המזרח למערב בקו. ומאחר שכן הוא, האיך נפלה לו למנשה ביששכר ובאשר? [...] אלא על כורחך כשנפל לו החבל, דרך נפל לו ממזרח למערב עד שכלו תוצאותיו הימה, ולא הספיק לו. וידברו אל יהושע לאמר "מדוע נתת לי נחלה בגורל אחד וחבל אחד ואני עם רב" (יט, יד). ויהושע השיב להם אם עם רב אתה עלה לך [...] בארץ הפריזי והרפאים, בחלק ביששכר ואשר,

¹⁷ בהמשך פירושו ציטט רי"ק את פירושו של רש"י, ששאל גם הוא כיצד הפתיע יואב את עמשא, אך תירץ בדרך שונה. יצוין שבפירושו לשמ"ב כ, ה-ט פירש רי"ק בדרך אחרת את ההערמה של יואב.

ותוריש משם את הפריזי והרפאים. שהרי יששכר ואשר אינם יכולים להם כי מעט המה, ופרזי ורפאים עם רב, ואתה עם רב ותוכל להורישו.

לדעת רי"ק הנתונים החדשים גילו שיהושע הציע לבני יוסף להוריש חלקים השייכים ליששכר ולאשר, ולכן אפשר למצוא בנחלותיהם ערים השייכות למנשה.

ה. בדוגמה הבאה השתמש רי"ק בניסוח "**למעלה אמר** [...] **ולא פירש** [...] **ופירשו בכאן**", המלמד על נתונים חדשים המתגלים בפסוק המאוחר. בתיאור יציאת גוג למלחמה בישראל נאמר: "והוצאתי אותך ואת כל חילך סוסים ופרשים לבשי מכלול כלם קהל רב צנה ומגן תפשי חרבות כלם" (יח' לח, ד), אך לא נאמר מהיכן יוצא צבאו הגדול של גוג. לדעת רי"ק הנתון החסר בפסוק המוקדם מושלם בפסוק טו, שבו נאמר: "ובאת ממקומך מירכתי צפון אתה ועמים רבים אתך רכבי סוסים כלם קהל גדול וחיל רב", וכך כתב רי"ק: "למעלה אמר 'והוצאתי אותך' ולא פירש מאי זה מקום, ופירשו בכאן".

ו. בדוגמה הבאה השתמש רי"ק בניסוח "**ומה שסתם כאן מפורש בסוף הספר**". כאשר מגלה בעז את רות השוכבת מרגלותיו, רות אומרת: "אנכי רות אמתך ופרשת כנפך על אמתך כי גאל אתה" (רות ג, ט). כוונתה של רות בדבריה אודות היות בעז גואל אינה ברורה. רי"ק כתב:

אנכי רות אמתך ופרשת כנפך על אמתך כי גואל אתה – כאילו אומרת לא לשם זנות באתי לכאן, אלא להינשא לך, כי גואל אתה. ומה שסתם כאן מפורש בסוף הספר: "ביום קנותך השדה מיד נעמי ומאת רות המואביה אשת המת קנית להקים שם המת על נחלתו" (רות ד, ה).

עיון בפירושו של רי"ק לפסוק המאוחר מבהיר את כוונתו:

ויאמר בועז ביום קנותך השדה מיד נעמי ומאת רות המואביה אשת המת קנית – פתרונו אין אתה רשאי לגאול את השדה מיד הקונה אותו, אם לא תקנהו בתחלה מיד נעמי ומאת רות המואביה אשת המת, שכל אשר לאלימלך וכל אשר לכליון ומחלון משועבדים לנשותיהן בכתובתם, ואין קרקעות שלהן נקנין אלא למי שיקנה את רות המואביה לו לאשה, כדי להקים שם המת על נחלתו. שכל מי שיעבור על השדה וישאל למי השדה הזה, ישיבוהו של איש פלוני הוא, ויאמר והלא של מחלון הוא היה, ישיבוהו הוא נשא את אלמנתו, נמצא שם המת נזכר על נחלתו.

הפסוק המאוחר מבאר למה התכוונה רות בדבריה על ה"גואל" בפסוק המוקדם: שדותיו של מחלון הועברו לרשותה של רות לאחר מותו, על פי הכתוב בכתובתה. אם יישא בעז את רות לאשה, השדות יעברו לרשותו. כאשר יבררו העוברים והשבים מיהו בעליו של השדות, יועלה שמו של מחלון וכך ייזכר שמו על נחלתו.

ז. בדוגמה הבאה השתמש רי"ק בניסוח "**בכאן סתם ואחריו מפרש**", כדי ללמד שהפסוק המאוחר מוסיף נתונים שפותרים את הקושי בפסוק המוקדם. לאחר העלאת המן מעל כל השרים מסופר: "וכל עבדי המלך אשר בשער המלך כרעים ומשתחווים להמן כי כן צוה לו המלך ומרדכי לא יכרע ולא ישתחוה" (אס' ג, ב). לא ברור מדוע מרדכי אינו כורע ומשתחוה, והפרשנים הציעו הסברים שונים שברובם אינם נובעים מהכתובים עצמם. רי"ק כתב: "וכל עבדי המלך [...] ומרדכי לא יכרע וגו' – בכאן סתם מפני מה לא יכרע, ואחריו מפרש". הפירוש מופיע בדברי מרדכי בפסוק ד: "כי הגיד להם אשר הוא יהודי", ועל כך פירש רי"ק: "מפני שיהודי אנכי, ואין משפט היהודי להשתחוות ולכרוע כי אם ליי"י".¹⁸

¹⁸ בנוסח השני של פירוש רי"ק למגילה מופיע הפירוש הזה בניסוח שונה במקצת.

ה. ידועה השאלה הנשאלת בתחילת ספר יונה, מדוע ברח יונה מלפני ה' (יונה א, ג). יונה עצמו נימק את בריחתו בדבריו בסוף הספר: "הלא זה דברי עד היותי על אדמתי על כן קדמתי לברח תרשישה כי ידעתי כי אתה אל חנון ורחום ארך אפים ורב חסד ונחם על הרעה" (יונה ד, ב). זהו מקרה מובהק של הבטה לאחור, שבו מעיד המקרא עצמו על תוספת נתונים בפסוק מאוחר, המבארים ומשלימים נתונים החסרים בפסוק מוקדם. ברם דברי יונה אינם ברורים – כיצד רחמי ה' מספקים הסבר לבריחתו של יונה? רש"י בפירושו לתחילת הספר אימץ את דרכו של המדרש: "ומה ראה יונה שלא רצה לילך אל נינוה? אמר הגוים קרובי תשובה הם. אם אתנבא להם ויעשו תשובה, נמצאתי מחייב את ישראל שאין שומעים לדברי הנביאים"¹⁹. בדברי יונה המזכיר את רחמי ה' אפשר למצוא סמך ועוגן לביאור המדרשי, ברם רש"י לא הזכיר פסוק זה. רי"ק אימץ את הרעיון המדרשי אף הוא, אך בגלל רצונו להימנע מפירושים שאין להם מקור בכתובים הזכיר גם את הסמך בפסוקים:

ויקם יונה לברוח תרשישה מלפני יי' – למדת בעיניין מפני מה לא היה רוצה להתנבאות על נינוה שבעוד ארבעים יום נינוה תהפך, וכן הוא אומר "הלא זה דברי עד היותי על אדמתי על כן קדמתי לברוח תרשישה כי ידעתי כי אתה אל רחום וחנון ארך אפים ורב חסד ונחם על הרעה" (יונה ד, ב). והם, האומות, ידעתי כי קרובי תשובה הם, ואתה אל רחום וחנון ותרחם עליהם ותקבל תשובתם. בשביל כך לא רצה לילך לשם, שכשישובו אנשי נינוה בשביל נבואה אחת שניבא להם יונה, מיד יכעוס הקדוש ברוך הוא על ישראל, שכמה נביאים ניבאו להם לישראל ולא החזירום למוטב.

בניגוד לרש"י, נעזר רי"ק בפסוק מאוחר כדי לבסס את פירושו על כתובים מפורשים וכך לפתור את הקושי בפסוק המוקדם.²⁰

עד כאן הוצגו מקרים שבהם הפסוק המאוחר המוסיף פרטים חדשים אינו צמוד לפסוק הקשה המוקדם. ברצוני להרחיב את היריעה ולטעון, שרגישותו הספרותית של רי"ק הובילה אותו להצביע על זיקה בין בעיה בפסוק לבין פתרונו גם במקרים שבהם הפסוק המאוחר המוסיף פרטים חדשים צמוד לפסוק המוקדם. במקרים אלו אומנם אין צורך להמתין זמן רב עד לפתרון הקושי המצוי בפסוק המוקדם, ולכן קשה להכליל אותם תחת ההגדרה הספרותית של עקרון ההבטה לאחור. ברם העובדה שרי"ק טרח שוב ושוב להדגיש את הקשר שבין הפסוקים המוקדמים לפסוקים המאוחרים גם במקרים שבהם הפסוקים צמודים זה לזה מלמדת, שהוא ראה בכך דרך מקראית שיש להצביע עליה במסגרת העיקרון שלפיו המקרא מפרש את עצמו. גם במקרים אלו הקדים רי"ק לפירושו בצורה שיטתית היגדים מתודולוגיים, המעידים על הקושי המצוי בפסוק המוקדם ועל הזיקה בין הפסוק המוקדם לפסוק המאוחר.

ט. בדוגמה הבאה השתמש רי"ק בניסוח "לכך כתוב בסמוך [...] כלומר אל תתמה בדבר", כדי ללמד שפסוק מאוחר מוסיף פרטים כדי לפתור את הקושי בפסוק המוקדם. פרק יג בספר יהושע מתאר את הנחלות שנתן משה לשניים וחצי השבטים בעבר הירדן המזרחי ומסיים במילים: "אלה אשר נחל משה בערבות מואב מעבר לירדן יריחו מזרחה. ולשבט הלוי לא נתן משה נחלה ה' אלהי ישראל הוא נחלתם כאשר דבר להם" (יה' יג, לב-לג). לאחר מכן הפסוקים עוברים

¹⁹ השוו מכילתא דרבי ישמעאל פרשת בא א, מהדורת חיים שאול האראוויטץ, ירושלים תשל"ל, עמ' 3.
²⁰ יצוין שהן רש"י הן רי"ק, כשהגיעו בפירושה לנימוקו של יונה, ביארו אותו בדרך אחרת: "הלא זה דברי – יודע הייתי שאם יחזרו בתשובה לא תחריבם, ואהיה שקרן בעיניהם" (רש"י יונה ד, ב); "כי טוב מותי מחיי – לפי שהם יאמרו נביא השקר אני, שניבאתי להם 'עוד ארבעים יום ונינוה נהפכת' (יונה ג, ד) ולא נהפכה" (רי"ק יונה ד, ג).

לתיאור הנחלות שניתנו בעבר הירדן המערבי, ומנויים שם "תשעת המטות וחצי המטה" (יה' יד, א-ב). רי"ק תמה כיצד נותרו תשעה וחצי שבטים:

כלומר, אם תאמר מאחר ששני המטות וחצי מטה לקחו נחלתם מעבר לירדן וגם שבט לוי לא היה להם נחלה, האיך נשארה הארץ לחלק אותה לתשעת המטות וחצי המטה והלא לא נשארו מיי"ב מטות כי אם שמונה מטות וחצי?

הפתרון לקושי מופיע בפסוק הסמוך, שבו נאמר "כי היו בני יוסף שני מטות מנשה ואפרים" (יה' יד, ד), ובלשונו של רי"ק:

לכך כתוב בסמוך: כי היו בני יוסף שני מטות – כלומר אל תתמה בדבר ששלשה עשר מטות היו, שבני יוסף היו שני מטות מנשה ואפרים, כמו שבירכו ישראל אביו "אפרים ומנשה כראובן ושמעון יהיו לי" (בר' מח, ה), הרי לך שלתשעת המטות וחצי נשארה הארץ לחלק.

הפסוק המאוחר מבהיר שמנשה ואפרים נמנים כשני מטות נפרדים, וממילא נפתר הקושי בפסוק המוקדם.

י. דוגמה דומה שבה המקרא מבאר את חשבון השבטים הנוחלים נמצאת ביהושע פרק יח. במקרה זה השתמש רי"ק בניסוח "ושמא תאמר [...] לכך נאמר", כדי להציג את הקושי ואת הפתרון המצוי בסמוך. לקראת סיום תהליך הכיבוש, המקרא מעיד על שבעה שבטים שעדיין לא חלקו את נחלתם (יה' יח, ב). יהושע מצווה: "והתחלקו אתה לשבעה חלקים יהודה יעמד על גבולו מנגב ובית יוסף יעמדו על גבולם מצפון. ואתם תכתבו את הארץ שבעה חלקים והבאתם אלי הנה ויריתי לכם גורל פה לפני ה' אלהינו" (יה' יח, ה-ו). חשבון פשוט מעלה שאם מונים שבעה שבטים שעדיין לא זכו בנחלתם, ושלושה שבטים (יהודה ושני חלקי "בית יוסף") שכבר סיימו את הירושה, חסרים שני שבטים. לדעת רי"ק הפסוק הבא פותר את הקושי, וכך כתב:

כי אין חלק ללויים בקרבכם – וגם לשבט לוי אין צריך להפריש להם חלק. שאם אתה אומר כן, נמצא שצריך לחלק אותה לשמונה חלקים אם שבט לוי בכלל נוחלין, לכך אני אומר לכם שאין חלק ללויים בקרבכם. ושמא תאמר אפילו כשאתה מוציא שבט לוי מכלל נוחלין עדיין אתה צריך לחלק אותה לתשעה המטות וחצי המטה, שהרי ראובן וגד וחצי שבט המנשה יורשין כשאר שבטים, לכך נאמר וגד וראובן וחצי שבט המנשה לקחו נחלתם מעבר לירדן.

הפסוק המאוחר מבהיר שאין למנות את שבט לוי בין השבטים הנוחלים, ושני השבטים ה'חסרים' כבר קיבלו את נחלתם בעבר הירדן המזרחי.

יא. גם בדוגמה הבאה השתמש רי"ק בניסוח "ואם תאמר [...] לכך נאמר", ללמד שהפסוק המאוחר פותר קושי הנמצא בפסוק המוקדם. בשמ"א א, יב מסופר על חנה: "והיה כי הרבתה להתפלל לפני ה' ועלי שומר את פיה". רי"ק הקשה על תגובתו של עלי: "ועלי שומר את פיה – ותמיה מה היא מדברת. ואם תאמר והלא יכול לשמע מה שהיא אומרת?" לדעתו מטרת הפסוק הבא לפתור את הקושי: "לכך נאמר 'וחנה היא מדברת על לבה רק שפתיה נעות וקולה לא ישמע' – ודבר זה שלא נשמע קולה גרם ל'ויחשבה עלי לשכורה', שאילו שמע מה היא מתפללת לא היה גוער בה". בפסוק העוקב נוסף נתון שלא היה ידוע – חנה מתפללת בלחש, ולכן עלי אינו שומע אותה, וחושב שהיא שיכורה.

יב. בדוגמה הבאה השתמש רי"ק בניסוח "עתה לא פירש [...] אבל מתוך שכתוב בסמוך", כדי ללמד על נתונים חדשים הפותרים קושי בפסוק מוקדם. בשמ"א ג, כא מסופר על שמואל: "ויספ ה' להראו בשלה כי נגלה ה' אל שמואל בשלו בדבר ה'". הפסוק אינו מפרט את תוכן ההתגלות של ה' לשמואל. רי"ק סבר שהפסוק הבא משלים את הנתונים החסרים: "ויוסף י"י להראו כי נגלה אל שמואל בדבר י"י – עתה לא פירש מה היתה הנבואה, אבל מתוך שכתוב

בסמוך 'ויהי דבר שמואל לכל ישראל ויצא ישראל לקראת פלשתים' (שמ"א ד, א) יש ללמד שזו היתה הנבואה שאמר להם להלחם עם פלשתים".

יג. בדוגמה הבאה השתמש רי"ק בניסוח "לכן הוא אומר בסמוך", ללמד שהפסוק המאוחר מוסיף נתונים הפותרים את הקושי בפסוק המוקדם. בשמ"א כה, מב-מג מסופר על שתי נשי דוד "ותמהר ותקם אביגיל[...] ותהי לו לאשה. ואת אחינעם לקח דוד מיזרעאל ותהיין גם שתיהן לו לנשים". ניסוח הפסוק מלמד שאלו שתי הנשים היחידות של דוד,²¹ ונשאלת השאלה: מה לגבי אשתו הראשונה – מיכל? לדעת רי"ק הפסוק הבא מוסיף נתונים חדשים הפותרים את הקושי: "ותהיין גם שתיהן לו לנשים – אבל מיכל לא היתה אשתו לפי שנתנה שאלו לפלטי בן ליש, לכן הוא אומר בסמוך 'ושאלו נתן את מיכל בתו לפלטי בן ליש' וגו' (שמ"א כה, מד)". רי"ק הציע שמיכל לא נזכרת מכיוון שהיא כבר אינה אשתו של דוד.

יד. בדוגמה הבאה השתמש רי"ק בניסוח "איני יודע[...] הוי למד מה שסתם כאן גילה שם", המלמד על נתונים חדשים הפותרים קושי בפסוק המוקדם. בחזון מיכיהו מסופר על הרוח היוצאת לפתות את אחאב: "ויצא הרוח ויעמד לפני ה' ויאמר אני אפתנו" (מל"א כב, כא). רש"י פירש שמדובר ברוחו של נבות.²² רי"ק הציע פירוש אחר: "ויצא הרוח – רוח זה איני יודע מהו. כשהוא אומר למעלה 'אצא והייתי רוח שקר בפי כל נביאי' (מל"א כב, כב) הוי למד מה שסתם כאן גילה שם שויצא הרוח הנאמר כאן רוח שקר היה". הפסוק המאוחר מוסיף נתון חדש הפותר את הקושי – מדובר ברוח שקר.

בדוגמאות ט-יז הודגם כיצד פסוק מאוחר, הנמצא בצמוד לפסוק הקשה, מוסיף פרטים ופותר את הקושי בפסוק המוקדם. ברצוני להעיר שלא מצאתי הצהרות שיטתיות דומות על קשר בין פסוקים צמודים בפירושיהם של רש"י או של פרשני פשט מאוחרים יותר השייכים לאסכולת הפשט הצרפתית, כגון: רשב"ם, ר"י בכור שור (להלן ריב"ש), ר"א בלגנצי, ומתברר שזהו קו פרשני המאפיין דווקא את פירושו של רי"ק.²³

פסוקים מאוחרים הפותרים סדרת קשיים

עד עתה ראינו פסוקים מאוחרים הפותרים קושי מסוים בפסוק מוקדם. עניין מיוחד יש בביאורו של רי"ק לפסוקים החוזרים בסוף ספר שופטים: "בימים ההם אין מלך בישראל איש הישר בעיניו יעשה" (שופ' יז, ו; כא, כה). במקרים אלו סבר רי"ק שהפסוקים המאוחרים פותרים קשיים רבים בפסוקים רבים, ולא ממוקדים בקושי אחד בלבד. רי"ק התייחס בשני מקומות לפסוקים אלו: טו. כך כתב בפירושו לשופ' יז, ו: "בימים ההם אין מלך בישראל איש הישר בעיניו יעשה – הנביא שכתב ספר זה אמר כך. אל יתמהו הדורות הבאים אחרינו שכך אירע באותן הימים כי בימים ההם אין מלך בישראל ואין איש שימחה בידן וכל איש הישר בעיניו יעשה". טז. וביתר פירוט בפירושו לפסוק המסיים את הספר (שופ' כא, כה):

בימים ההם אין מלך בישראל – פתרון: אל תתמה על שמשון שהניח כל בנות עמיו ואהב אשה בנחל שורק (שופ' טז, ד) והסגירה אותו ביד פלשתים שנקרו את עיניו, ואל תתמה על

²¹ כפי שכתב רד"ק: "גם שתיהן – האחת לרבות האחרת, ואמר זה להודיע כי אלו שתיהן היו לו לנשים ולא מיכל". רד"ק פירש כאן את היחס בין פסוקים מב-מג בדיוק כמו רי"ק, וזוהי דוגמה נוספת להיכרות של רד"ק עם פירושי רי"ק, ראו לעיל הערה 15.

²² זו הדעה המקובלת בקרב פרשנים רבים, ראו פירוש רד"ק כאן המצטט גם את "תרגום של תוספתא" ואת רמב"ם.

²³ בהמשך המאמר ניווכח לדעת שבנוגע לעקרון ההבטה לאחור בכללותו, יש התייחסות גם אצל פרשני צפון צרפת המאוחרים לרי"ק.

אמו של מיכה שלקחה מאתים כסף ותתנהו לצורך ויעשהו פסל ומסכה (שופ' יז, ד) ואף על מיכה שעשה בית לע"ז ועשה לו אפוד ותרפים וימלא יד אחד מבניו ויהי לו לכהן (שופ' יז, ה) ולא על איש לוי שנעשה כומר לע"ז, ואף על שבט הדני אל תתמה שהקימו להם את פסל מיכה (שופ' יח, לא) ולא על האנשים בני בליעל אשר בגבעת בנימין שעינו את פילגש איש הלוי עד שהמיתו אותה (שופ' יט), שבימים ההם אין מלך בישראל שייסר אותם ויורם דרך הטובה והישרה.

סיפורי הסיום של ספר שופטים – סיפור שמשון שהעדיף נוכרייה על בנות עמו, סיפור פסל מיכה וסיפור פילגש בגבעה – מעלים סדרת קושיות על התנהלות עם ישראל בשלהי תקופת השופטים. דעתו של רי"ק היא שהנביא שחיבר את הספר שילב את הפסוקים הנזכרים כדי להקהות את הקושי ולבאר שללא מלך אין מי שיוביל את העם בדרך הטובה והישרה.

מלבד העובדה שלדעת רי"ק הפסוקים המאוחרים פותרים סדרת קשיים ולא רק קושי בודד, יש עניין נוסף בפירושים אלו. הניסוח הייחודי "הנביא שכתב ספר זה אמר כך" מלמד שרי"ק היה מודע לפעולתו של מחבר הספר, ומדבריו "אל יתמהו הדורות הבאים" מתברר שמחבר זה הוסיף הבהרות לטובת הקוראים העתידיים.

ניסוח דומה מאד נמצא בפירוש רי"ק לתחילת ספר שופטים (שופ' ב, ו-יז), ובו גם חשף רי"ק את זהותו של המחבר:

וישלח יהושע את העם – **שמואל הנביא שכתב ספר שופטים מספר ומודיע לדורות היאך** הכעיסו ישראל להקדוש ברוך הוא כל ימי השופטים, והאיך נהג הקדוש ברוך הוא עמם [...] כמו שמספר והולך [...] וכן כל תיבה ותיבה שבפרשה זו השמר לך שלא תסיבנה לעבר, אלא כולם בהווה, לומר שכך נוהגים ישראל כל ימי שופטיהם אשר שפטו אותם [...].

כאן לא מדובר ב'הבטה לאחור' אלא בחשיפת תופעה ספרותית אחרת – מבוא או מעין 'תקציר העלילה'. רי"ק טען שרצף הפסוקים המתאר את השתלשלות האירועים (שופ' ב, ו-יז) אינו חלק ממחזור הסיפורים של תקופת השופטים, אלא פסוקים שנוספו במטרה להבהיר את מצב התקופה לקוראים העתידיים של הספר. אך לענייננו, גם כאן הזכיר רי"ק את "שמואל הנביא שכתב ספר שופטים" ואת מטרתו, שהיא: "מספר ומודיע לדורות".

פרשני הפשט בצפון צרפת ובאשכנז במאות האחת-עשרה והשתיים-עשרה עסקו במגוון רחב של שאלות, כגון: מי כתב את ספרי המקרא ומי ערכם, האם יש במקרא שלבי עריכה מאוחרים, מה אופיה והיקפה של העריכה המאוחרת, האם עבר המקרא שלבי הגהה מאוחרים, ושאלות נוספות השייכות לתחום המוגדר כיום ביקורת המקרא הגבוהה.²⁴

²⁴ על התייחסותם של פרשני ימה"ב בצפון צרפת לשאלות של ביקורת גבוהה ועריכת המקרא נכתב רבות בשנים האחרונות. ראו Isaiah Sonne, "Biblical Criticism in the Middle Ages", *Freedom and Reason*, *Studies in Philosophy and Jewish Culture in Memory of M. R. Cohen*, Glancoh 1951, pp. 438–446; נחום מ' סרנה, "היבטים לא מצויים של פרשנות התנ"ך בימי הביניים", הגות ומעשה - ספר זיכרון לשמעון ראבידוביץ, תל אביב תשמ"ג, עמ' 35–42; רפאל הריס, "מודעות לעריכת המקרא אצל פרשני צפון צרפת", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, יב (תש"ס), עמ' 289–320; ישראל משה תא-שמע, כנסת מחקרים א - עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ירושלים תשס"ד, עמ' 273–301. על רי"ק ראו: ברין, מחקרים, עמ' 104–108. על רשב"ם ראו: אלעזר טויטו, הפשטות המתחדשים בכל יום - עיונים בפירושו של רשב"ם לתורה, רמת גן תשס"ג, עמ' 121 והערה 24; Hanna Liss, *Creating Fictional Worlds: Peshat-Exegesis and Narrativity in Rashbam's Commentary on the Torah*, Leiden 2011, pp. 96–99, 102–117; ויזל, "דעתו של רשב"ם בשאלת חלקו של משה בכתיבת התורה", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום כב (תשע"ג), עמ' 167–188; יהונתן יעקבס, "נוסח פירוש רשב"ם לתורה על פי כ"י ברסלאו ועל פי נוסחים אחרים", זר רימונים: מחקרים במקרא ובפרשנותו מוקדשים לפרופ' רימון כשר, עורכים מיכאל אביעזר, אליהו עסיס, יעל שמש, אטלנטה 2013, עמ' 476–480; Martin Lockshin, "Moses Wrote the Torah: Rashbam's Perspective", *HUCA* 84–85 (2015), pp. 109–125. על ריב"ש ראו: יעקבס, בכור שורן, עמ' 230–244. ויזל המעיט בחשיבותה ובתפוצתה של התופעה אצל פרשני ימי הביניים, אך יש מקום לערער על חלק מהנחותיו,

על רקע זה אני מבקש לבדוק את היחס שבין ניסוחיו היחודיים של רי"ק בדוגמאות אלו, לבין השקפתו על שאלת העריכה של ספר שופטים. ערן ויזל טען שאין לקשר בין תופעות ספרותיות המצביעות לדעתו רק על דרכי הניסוח של המחברים המקוריים של הטקסט, לבין שאלות עריכה המצביעות על התערבות של עורכים מאוחרים.²⁵ אפשר להתווכח עם טענתו זו, ולדעתי יש מקרים שבהם הצבעה על תופעות ספרותיות עשויה להעיד גם על ענייני עריכה, אך במקרה הנוכחי אכן אין בסיס לטענה שלדעת רי"ק חלה התערבות עריכתית מאוחרת בכתיבת ספר שופטים. ברם אין להתכחש לעובדה, שרי"ק טרח להזכיר את "הנביא שכתב ספר זה" דווקא בפירושו לפסוקי המבוא הפותחים את הספר ולפסוקי הסיום המסכמים אותו.²⁶ לרי"ק לא היו היכולות הביקורתיות והכלים המודרניים להגדיר את דבריו בדרך שעושה המחקר כיום, אך נראה לי שהוא ביקש להבדיל בין פסוקים אלו לבין שאר פרקי הספר. נראה שלדעתו סיפורי השופטים בכללותם נכתבו על ידי הנביא כפי שהגיעו לידיעתו בנבואה, אך הפסוקים שנזכרו לעיל נוספו על ידי הנביא מחבר הספר מדעתו, כשמטרתו הייתה להבהיר פרשות מסוימות לקוראים העתידיים ולפתור קשיים העלולים להתעורר למקרא סיפורי ספר שופטים.

עקרון ההבטה לאחור באסכולת הפשט בצפון צרפת בימי הביניים

טענתי במקום אחר שרשב"ם היה מודע לעקרון ההבטה לאחור ויישם אותו במקרים רבים בפירושו לתורה.²⁷ הראיתי שכאשר יישם רשב"ם את העיקרון, הוא השתמש במינוחים החוזרים על עצמם: "ככתוב לפנינו" (בר' כ, ז); "הוא שנאמר לפנינו" (בר' כד, י); "כמו שכתוב לפנינו" (בר' כד, כב); "וכן כתוב לפנינו" (בר' מב, יב); "שכן מוכיח" (בר' כו, כג); "ואע"פ כן שכאן לא פירש, לבסוף מפרש" (שמ' ג, יא-יב); "כמו שמפרש והולך" (דב' ג, כט). ניסוחים אלו מעידים על מודעותו של רשב"ם לשיטה קבועה. כמו כן ציינתי שם שרבי אליעזר בלגנצי, שהיה תלמידו של רשב"ם,²⁸ הזכיר את עקרון ההבטה לאחור בשני מקומות בצורה מוגדרת ומפורשת:

ואם תאמר היכן הגיד לנו הכתוב שחגר שק? **הרבה דברים במקרא שלא הגידם הכתוב תחילה ולפי דרכו מלמדך אותם.** והטעם לפי שלא רצה להפסיק שיטתו על כך ולא בא לו מקום לכך (ר' אליעזר מבלגנצי על יש' כ, ב)
אבל הסופר שייך דבר זה על מה שאמרו לו מה זאת עשית, והרבה שיטות כזו במקרא (ר' אליעזר מבלגנצי על יונה א, י).²⁹

רוברט הריס הסיק מדברי ר' אליעזר מבלגנצי ("הרבה דברים במקרא"; "והרבה שיטות כזו במקרא") שר' אליעזר חשף את תופעת ההבטה לאחור ככלי ספרותי נפוץ במקרא, ואילו היו לפנינו פירושו במלואם היה ניתן למצוא את יישום השיטה במקומות רבים נוספים.³⁰

וגם לשיטתו המצמצמת עדיין נותרו לא מעט הערות פרשניות אצל פרשני צפון צרפת, המשקפות חשיבה ביקורתית מקורית. ראו ערן ויזל, "דעתם של פרשני המקרא בימי הביניים בשאלת חיבור ספרי המקרא: היבטים מחקרניים ומתודולוגיים", תרביץ פד (תשע"ו), עמ' 103–158.

²⁵ ראו ויזל, דעתם של פרשני המקרא, עמ' 121–125.

²⁶ אזכור נוסף של "הנביא שכתב את הספר" נמצא בפירושו לשוב' יג, יח, וראו גם פירושו על מל"א א, טו.

²⁷ יהונתן יעקבס, "הבטה לאחור" ככלי פרשני בפירוש רשב"ם לתורה", איגוד - מבחר מאמרים במדעי היהדות, כרך א, ירושלים תשס"ה, עמ' 125–142; Jonathan Jacobs, "Retrospection as an Exegetical Devise", *Torah is a Hidden Treasure: Proceedings of the Midrash Section, Society of Biblical Literature*, Volume 8, Edited by W. David Nelson and Rivka Ulmer, New Jersey 2019, pp. 149–174.

²⁸ הריס דן באריכות בשאלת היחס בין רשב"ם ור' אליעזר, וביסס את ההנחה שהאחרון היה תלמידו של הראשון. ראו הריס, בלגנצי, עמ' 82–111.

²⁹ הצביע על כך כבר וייס במבוא למאמר שייחד לתופעת ההבטה לאחור בסיפור המקראי, ראו וייס, מקראות כוונתם, עמ' 315.

גם בפירושו לתורה של ריב"ש – תלמיד נוסף של רשב"ם – מצאתי לא מעט מקרים של יישום עקרון ההבטה לאחור.³¹ ריב"ש השתמש אף הוא בניסוחים החוזרים על עצמם, כגון: "שלא תתמה" או "אל תתמה" (בר' יג, ז; בר' כט, כ; במ' יג, טז; במ' כא, כו); "יש לידע" או "להודיעך" (בר' ט, כא; במ' כה, טו), וכן בביטויים נוספים המלמדים על מגמתו של הפרשן, כגון: "המבוררים לכם במקום אחר" (בר' א, לא); "כמו שהוא אומר למטה" (בר' כ, ד), או "ועל דבר זה נאמר למעלה" (שמ' י, ז). נוסף על כך, בפעם הראשונה שבה יישם ריב"ש את עקרון ההבטה לאחור (בר' א, לא), הוא לא הסתפק בביאור הפסוק, אלא הביא דוגמה נוספת ליישום העיקרון (בר' ב, יד). מכאן ניתן ללמוד שלדעת ריב"ש יש כאן שיטה קבועה שנקט הכותב המקראי.³² על פי הנתונים שהוצגו במאמר הנוכחי, מתברר שהראשון שחשף את התופעה היה רי"ק. סביר להניח שרשב"ם שהכיר את רי"ק ואת פירושו,³³ נחשף לתופעה דרך היכרותו עם רי"ק, אימץ אותה ויישם אותה בפירושו לתורה. כאמור, הגדרה ברורה ומפורשת של התופעה אנו מוצאים רק דור מאוחר יותר, אצל תלמידו של רשב"ם – ר' אליעזר; יישומים נוספים אנו מוצאים אצל תלמיד נוסף של רשב"ם – ריב"ש. חשיפת העיקרון אצל ארבעה פרשנים מרכזיים, המכירים זה את פירושו של זה, והשימוש של הפרשנים הנזכרים בניסוחים מיוחדים החוזרים על עצמם מעידים לדעתי על מודעות לשיטה קבועה. מתברר שאין מדובר בהצטברות מקרית של דוגמאות, אלא בחשיפה שיטתית על ידי פרשני הפשט הצרפתיים, שראו את התופעה כאחד העקרונות העשויים לסייע להם לפרש את המקרא מתוך עצמו וללא עזרים חיצוניים.³⁴ אל לנו לתמוה על כך שבמרבית המקרים לא התעניינו פרשנים אלו בשאלה מדוע נוהגים כך מחברי המקרא, דהיינו מדוע 'נחשפים' נתונים חדשים במועדים מאוחרים.³⁵ הפרשנים עסקו בפירושו המקראות כפי שנמצאו מול עיניהם, ושאלות מעין אלו לא הטרידו אותם בתקופה זו.

כל הדוגמאות לעקרון ההבטה לאחור שהוצגו עד עתה נלקחו מפירושי רי"ק לחלקים הסיפוריים של המקרא.³⁶ למרבית הצער פירושו של רי"ק נמצאים בידינו בצורה חלקית בלבד,³⁷ ויש להניח שלו היה מגיע לידינו פירושו המלא לתורה היינו מוצאים מקרים רבים נוספים של יישום עקרון ההבטה לאחור.

³⁰ ראו הריס, בלגנצי, עמ' 162–164, 186–190; הריס, מודעות, עמ' 294–295, 298. יש להדגיש שבניגוד לרי"ק ולרשב"ם, שראו בפסוקים המאוחרים פתרון קשיים המופיעים בפסוקים המוקדמים, בשתי הדוגמאות המופיעות בפירושי בלגנצי הפסוק המאוחר מוסיף נתונים חדשים, אך לא בהכרח פותר קשיים מוקדמים. התופעה המוגדרת על ידי בלגנצי היא אם כן תופעה ספרותית ולא נובעת רק מצורך פרשני, ובכך היא דומה להגדרות המודרניות לעקרון ההבטה לאחור שהוצגו לעיל בראש המאמר.

³¹ על היחס שבין ריב"ש לבין רשב"ם ראו יעקבס, בכור שורו, עמ' 114–140. על עקרון ההבטה לאחור בפירושי ריב"ש ראו שם, עמ' 162–181.

³² על ההבדלים בין רשב"ם וריב"ש ביישום העיקרון ראו יעקבס, בכור שורו, עמ' 180–181.

³³ רשב"ם ציטט את פירושי רי"ק מספר פעמים, ראו לדוגמה בר' כד, ס; לז, יג; במ' ד, י. בהרצאה שנשא איתמר כסלו (אוניברסיטת חיפה, מאי 2011) הודגמה תלותו של רשב"ם ברי"ק במקרים רבים נוספים. ההרצאה לא פורסמה, תודתי לד"ר כסלו ששלח לי את נוסחה.

³⁴ במאמרי הנזכר טענתי שרשב"ם השתמש בעקרון ההבטה לאחור ככלי פרשני – דהיינו שימוש פרשני של הקורא בתופעה – ולא ראה אותה כתופעה ספרותית, דהיינו מודעות של המספר המקראי עצמו לתופעה ויישומה בצורה שיטתית. ראו יעקבס, הבטה לאחור, עמ' 140–141. בעניין זה יש אולי מקום לחלק בין רי"ק לבין רשב"ם: כפי שטענתי למעלה, ייתכן שבמקרים מסוימים (דוגמאות טו–טז) ראה רי"ק את העיקרון כתופעה ספרותית המיושמת במודע על ידי כותבי המקרא עצמם.

³⁵ התייחסות יחידה לשאלה זו יש בפירושו הנזכר של בלגנצי לישעיה, שם הוא כתב "והטעם לפי שלא רצה להפסיק שיטתו על כך ולא בא לו מקום לכך".

³⁶ מלבד דוגמה ה הלקוחה מספר יחזקאל.

³⁷ ראו גרוסמן, חכמי צרפת, עמ' 288–316.

אסיים בציון העובדה, שרי"ק השתמש בעיקרון של "סותם ולבסוף מפרש" גם בנבואה המקראית, אך בדרך שונה במקצת. כפי שנטען למעלה, בסיפור המקראי מטרת הפסוק המאוחר היא לפתור קושי הנמצא בפסוק המוקדם. לעומת זאת במקרים של "סותם ולבסוף מפרש" בנבואה המקראית אין קושי בפסוקים המוקדמים. רי"ק טען שבמקרים רבים פתחו הנביאים את נבואותיהם בפסוקים "סתומים", דהיינו קצרים, ולאחר מכן פירטו את דבריהם בהרחבה. בכמה מקומות הוצגה התופעה בלשון כוללת, כגון: "מידה זו תפוס בכל הקרייה: כל מקום שתמצא שתי תיבות זו אצל זו שאינם מפורשים, או שני דברים קצרים זה בצד זה והם קצרים וסתומים, אל תיגע עצמך לתור אחר פתרון, כי לעולם תמצא פתרון בצד. ואפרש לך מקצתן, ומקצתן יורו על רובן" (יש' ג, א); "הרבה דברים תמצא שסתומין בתחילתן, ולעולם תמצא פתרון וחסרון כולן לפי תשובתן" (הושע ב, ז).³⁸ רי"ק יישם את העיקרון הזה בעשרות מקומות בפירושו לספרי הנביאים האחרונים, במגוון גדול של דרכים שיש צורך לסווגם ולהציגם, ועוד חזון למועד.

³⁸ נהוראי ואליקים התייחסו בקיצור לכלל זה והציגו מספר מצומצם של דוגמאות, ראו נהוראי, יוסף קרא, עמ' 43–44; אליקים, שיטתו הפרשנית, עמ' 142–147. התייחסות מקיפה יותר נמצאת במאמרו של יאיר האס, "תופעת 'כפל לשון' וזיקתה אל 'הילוך המקראות' בפירושי ר' יוסף קרא ובפירוש לספר דברי הימים המיוחס לו", מורשת ישראל י (תשע"ד), עמ' 79–93.